

ר' משה בר' יוסף מנרבונא *

הרב ר' משה בר' יוסף בן מרון לוי מנרבונה¹ (להלן: רמב"י), היה בן לאחת המשפחות החשובות של "עיר קדומה לתורה"² זו. סבו, מרון לוי, "היה חסיד גדול ובעל נכסים ובעל מעשים והיטיב לישראל מממונו ובטל כמה גזירות ממועותיו"³. דודו היה הרב ר' יצחק בן מרון לוי⁴, אחד מראשי-הישיבה המפורסמים ביותר של גרבונה⁵. אביו, ר' יוסף בן מרון לוי, שאין עליו כל ידיעות, מלבד מה שהאריך ימים לאחר פטירתו של אחיו ר' יצחק⁶, וכן, שנפטר לפני שנת תתצ"ד לאלף החמישי⁷, היה, כנראה, אף הוא תלמיד חכם⁸. רבי מאיר

* תרביץ, שנה י"ט, תש"ח, עמ' 19 ואילך.

- 1 כן בבית הבחירה, פתיחה לאבות, נייבואר, סדר החכמים, ח"ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 229 ועוד; וכצ"ל גם בהוספה לספר סדר הקבלה של ר' אברהם אבן דאוד, שם, ח"א, שם תרמ"ח, עמ' 84. ועיין ר"ש אלבק במבוא לס' האשכול, עמ' ג, הע' ו.
- 2 לשונו של ר' בנימין מטודילה, מסעות ר"ב, הוצ' אדלר, לונדון תרס"ו, עמ' ג; והשוה מליצתו של ר"ב על גרבונה: "ממנה תצא תורה" (שם) עם מליצת רבנו תם במכתבו לר' משולם בר' נתן על חכמי גרבונה: "מהם תורה יוצאת" (ספר הישר, חלק השו"ת, הוצ' רוזנטאל, ברלין תרנ"ת, עמ' 90), ואכמ"ל.
- 3 הוספה לס' הקבלה, נייבואר, שם, עמ' 83.
- 4 ר"מ המאירי בבית הבחירה לאבות, שם, ומשם בקרית ספר לר' יצחק לאטיש, שם, עמ' 238; וכן ביוחסין, דפוס לונדון, עמ' 85, ובצורה משובשת במקצת גם עמ' 217. במקום האחרון כתוב: "ור' משה בר' יוסף בן מרון לוי בן אחיו של רבי יצחק", וכן כ' על-פיו בקורא הדורות, ברלין תר"ו, ח ע"ב. וכבר העירו חכמים אחדים, שקטע זה משובש והציעו תיקונים שונים. יעקב רייפמן מתקן: "ור' משה בר' יוסף ור' יוסף בן מרון לוי אחיו של ר' יצחק" (תולדות רבנו זרחיה הלוי, פראג תרי"ג, הע' 40, עמ' 52). לפי הדעה שבהצעת תיקון אחרת יש לחשוב, שכאן מדובר בחכם פרובנסי נוסף בשם ר' לוי, שהיה אף הוא בן-אחיו של ר' יצחק בן מרון לוי (הגהות והערות של ר' אהרן פולד ויצחק א' בן-יעקב לשם הגדולים, ד' ווילנא, חלק שני, ס"א ע"א). אולם הנכון הוא, כפי שהרגיש גרוס, שצ"ל: "ור' משה בר' יוסף בן מרון לוי בן אחיו של רבי יצחק" (גליא יודאיקה, עמ' 413, סי' 11), וכן מוכרע ממקומו על פי השוואת דברי ס' היוחסין, שם, עמ' 85. ועי' גם להלן, הע' 13.
- 5 עיין עליו, לפי שעה, גרוס, גליא, עמ' 412—413.
- 6 בספר התרומות לר"ש הסרדי, שער יד, חלק ה, מובאת תביעתו של ר' יוסף בן מרון לוי, שנתבררה לפני ר' אברהם בר' יצחק לאחר פטירת ר' יצחק בן מרון לוי.
- 7 על הגט הנזכר להלן, הע' 124—125, שתאריכו הוא "ד' אלפים ותתצ"ד לבריאת עולם", חותם בנו בלשון "משה בר' יוסף נ"ע".
- 8 כך יש לשער על יסוד העובדא, שבכל המקורות בא זכרו בתוספת התואר "רבי", לעומת אביו מרון לוי "החסיד", שלשמו לא נתוסף תואר זה אף פעם אחת. גם חתימתו של ר' משה על הגט הנ"ל, הע' 7, מאשרת השערה זו. גרוס שיער פעם, שאליה המכוון "ב"ר יוסף הגאון נ"ע מעיר גרבונא", שנוצר בס' המנהיג לראב"ן הירחי, ה' פסת, סי' פב; אולם שם חלה טעות, כפי שהרגיש כבר גרוס עצמו וכלהלן, הע' 80. ועיין שם.

בר' יוסף, מחכמי נרבונו שבדור ההוא, היה, כנראה, אחיו⁹, ואולי אף ר' דוד בר יוסף הנרבוני היה אחיו¹⁰.

ר' משה בר' יוסף נולד, כנראה, בסוף המאה האחת-עשרה או בראשית המאה השתים-עשרה למספרם. על גט אחד, תתום ע"י רמב"י, רשום התאריך "ששה ימים לירח תמוז שנת ד' אלפים ותתצ"ד לבריאת עולם¹¹. ואם בשנת ד' תתצ"ד (1134 למספרם) כבר היה מחשובי החכמים של נרבונו¹², הרי שנולד, לכל המאוחר, בתחילת המאה השתים-עשרה. רבי משה בר' יוסף היה מגדולי תלמידיו של דודו הרב ר' יצחק¹³. הוא גם נמנה תמיד ראשון בין חכמי דורו¹⁴ והיה מן היחידים שבין הראשונים שלאחר תקופת-הגאונים, שזכו לתואר גאון¹⁵.

מחבריו, בני זמנו, יש להזכיר ביחד את נשיא נרבונו, "החכם הגדול" ר' משה בר'

9 עיין ר"ש אלבק במבוא לאשכול, עמ' ת, והערת פרופ' ח' אלבק, שם, הע' ג.

10 עיין עליו גרוס, גליא, עמ' 412; ח' שירמן, תרביץ, שנה ט, עמ' 227–229.

11 עי' להלן, הע' 125–124.

12 עיין להלן, הע' 14.

13 הוספה לס' הקבלה, שם, עמ' 84; יוחסין במקומות הנ"ל. במקום השני, המשובש כנ"ל, הע' 4, כחוב: ומגדולי תלמידי ר' משה הדרשן ר' משה הענו ור' משה בר יוסף וכו'. ועל סמך דברי היוחסין הללו היו, שחשבו את רמב"י לתלמיד ר"מ הדרשן (קורא הדורות, שם, ח ע"ב; סדר הדורות, ערך ר' משה הדרשן, ווארשא תרנ"ו, ח"א, צח ע"א; שם הגדולים, ח"א, בערכים: הראב"ד השני, א 10; הראב"ד השלישי, א 11; רבינו זרחיה, ז 13; רבינו משה הדרשן, מ115). אחרים קבלו דעה זו מתוך פקפוק (צונץ II, WZfjTh, עמ' 307, והע' 4; רייפמן, תולדות רבנו זרחיה הלוי, הע' 40, עמ' 53). אולם כבר דחו אפשרות זו ר' חיים מיכל (אור-החיים, עמ' 24, בהערה), הרב שי"ר (תולדות רבנו נתן, הע' מז) וכן בהגהות ר"א פולד – י"א בן-יעקב לשם הגדולים (ווילנא תרט"ו, פ ע"ג) וכן אף גרוס (MGWJ, 17, עמ' 287; ועיי"ש גם בעמ' 246; גליא, עמ' 413, סי' 10). וברור, שחטר כאן הקטע שבס' הקבלה מר' משה הדרשן ועד ר' משה הענו.

14 ס' הקבלה, שם, עמ' 78; הוספה לסה"ק, שם, עמ' 84; יוחסין, ד' לונדון, עמ' 214, נוסף על שני המקומות הנ"ל, הע' 4. (אמנם בשני מקומות אלה קודם לו שמו של נשיא נרבונו, ר' משה העני. אולם במקורו של מחבר ס' היוחסין, הוספה לסה"ק, נזכר תחלה רמב"י ורק אח"כ ר"מ הענו, כאמור. ואם אין טעות ביוחסין, נראה, שמחברו הושפע ע"י "נשיאותו" של ר"מ הענו להקדימו). בית הבחירה לאבות, שם, עמ' 226. (ועיין גם עמ' 229); ר' יצחק לאטיש, קרית ספר, שם, עמ' 238 (ואולם עיי"ש גם עמ' 236); בית הבחירה לגיטין, פה ע"ב, ירושלים תש"ג, עמ' 334; ר' יעקב בר משה מבניולש, IX, REJ, עמ' 55. בשלושת המקומות האחרונים בא זכרו לפני שמו של ר' אליעזר ב"ר זכריה וכן רמב"י עצמו חתום על הגט הנ"ל (עי' שם, בבית הבחירה) לפני ר' אליעזר זה, ששימש עוד חבר בבית-דינו של ר' יצחק בן מרון לוי וכנראה בדרגה יותר חשובה מראב"י – האב"ד שלאח"כ, כפי שיש להסיק מדברי ר"מ המאירי בבית הבחירה לפסחים, מב ע"א, בילגוריי תרפ"ו, כת סע"ד – כט רע"א; ועיין גם להלן, הע' 17.

15 סה"ק, שם, עמ' 78, ועוד; וכן גם בס' המנהיג לראב"ן הירחי, כנ"ל, הע' 80; ועיין שם. ועל התואר "גאון" לאחר תקופת הגאונים ידובר במ"א. רייפמן במחברתו על תולדות רו"ה, עמ' 52, הע' 39, וגרוס, גליא יודאיקא, עמ' 413, סי' 11, חשבו, שהוא נקרא גם "הנשיא ר' משה" – על סמך ספר התרומות, שער מז, ח"ג, אות כ, ודעה זו נכנסה גם לאנציקלופדיה הישראלית האנגלית, כרך ט, עמ' 71; אולם שם, בספר התרומות, הכוונה לר' משה העני, נשיא נרבונו ממש, כמבואר במ"א אי"ה.

טודרוס, שזכה לתואר "ענו" ושהצטיין ב"חדודו ופולולו", זאת ראש ישיבת-הוקנים של נרבונה, ר' אברהם בר' יצחק, שנתפרסם כ"רב אב בית דין" ושזכה להערצה גדולה כפוסק הלכה מובהק וכאבי ספרות ההלכה בפרובנס.¹⁶

ר' משה בר' יוסף היה אחד מחברי הבית-דין "ישיבת הוקנים" של נרבונה, ראשון במעלה אחרי "הנשיא" והאב"ד — "ראש ישיבת זקנים"¹⁷. מלבד זה עמד בראש ישיבת תלמידים שבה הפיץ תורה¹⁸. קשה לברר אם זו היתה הישיבה הידועה של נרבונה או לא, הואיל ועד ימיו היו שתי המשרות, ראש ישיבת הוקנים וראש הישיבה לתלמידים, מיוצגות ע"י חכם אחד, בה בשעה שבימיו היה ראש ישיבת הוקנים ראב"י; ולכן ייתכן, שראב"י הוא שעמד בראש הישיבה הידועה ולרמב"י היתה ישיבה משלו. אולם קשה להניח, שעל-יד הישיבה העתיקה של נרבונה — מרכז התורה לפרובנס — תיוסד ע"י רמב"י ישיבה נוספת. נראה יותר, שלאחר פטירתו של ר' יצחק בן מרון לוי, ששימש, כקודמיו, ראש ל"ישיבת הוקנים" ול"ישיבת התלמידים" כאחד, נתחלקה משרה זו, וראב"י ירש את כסאו כראש ישיבת הוקנים ורמב"י מילא את מקומו כראש ישיבת התלמידים.¹⁹

רמב"י נפטר, כנראה, לפני תתקכ"ה לאלף החמישי, הואיל ור' בנימין מטודילה, שעבר אז בנרבונה, אינו מזכיר אותו כלל, בה בשעה שהוא מזכיר חכמים פחות חשובים ממנו, ואף מתלמידיו של רמב"י.²⁰

16 עיין, לפי שעה, הוספה לסה"ק, סה"ח, עמ' 84; ס' התרומות, שער מו, ח"ד, אות י; ר"מ המאירי בפתיחה לבית הבחירה, אבות, סה"ח, ח"ב, עמ' 227.

17 כן יש להסיק מתשובת חכמי נרבונה, המובאת בארחות חיים, ה' קריאת ס"ת, סי' ה' (ח"א, כג ע"ג), ועוד, כלהלן, והע' 113, שעליה חתומים ששה חכמים. רמב"י חתום שם כשלישי ורק ר' משה הנשיא ור' אברהם בר' יצחק האב"ד חתומים לפניו, כנראה רק בתוקף משרתם ולא כחכמים גדולים ממנו וכפי שנ"ל, הע' 14. ועל השם "ישיבת זקנים" כתבתי במבוא לחולדות הספרות הרבנית בפרובנס (כ"י), פרק "בית דינה של נרבונה". ועי' עכשיו למעלה, עמ' 4 ועמ' 28 ולהלן, עמ' 185, הע' 9.

18 עי' מאור לחולין, סא ע"א, ד"ה והא דהני ר' חייא; הנ"ל לגיטין, טו ע"ב, ד"ה וזה; סה"ק, שם, עמ' 78; הוספה לסה"ק, שם, עמ' 84; בית הבחירה, פתיחה לאבות, שם, עמ' 226; ועי' גם להלן, הע' 48 והע' 53.

19 ראב"י הוא, כידוע, היחיד בין ראשי ישיבת הוקנים של נרבונה, הנקרא גם אב בית דין. אפשר, שתואר זה הוא תואר כבוד לראב"י והוא זכה בו בגלל היותו פוסק הלכה מובהק. אולם ייתכן, שמקור ההסבר לתופעה מיוחדת זו הוא בחלוקת המשרה הנ"ל. התואר ראש-ישיבה שיקף תחילה את התפקיד הכפול של ראש ישיבת זקנים וראש ישיבת תלמידים. אולם כדי להבדיל עכשיו בין ראש ישיבת הוקנים וראש ישיבת התלמידים, נקרא ראב"י לא בשם ראש-ישיבה אלא בשם אב בית דין. אמנם ר' בנימין מטודילה קורא לראב"י בשם ראש הישיבה (מסעות ר"ב, לונדון תרס"ז, עמ' ג), אבל ייתכן, שבזמן שר' בנימין עבר בדרכו בפרובנס, לא הי' ר' משה בר' יוסף בחיים (שהרי ר"ב אינו מזכירו, בשעה שמוזכר אישים פחות חשובים ממנו), וע"כ נמסר במות רמב"י גם תפקיד זה של ראש ישיבת תלמידים לידי של ראב"י וכקודמיו שימש מעכשיו אף הוא בתפקיד הכפול של "ראש הישיבה" בנרבונה ומכאן תואר זה אצל ר' בנימין, ואולם תוארו "אב"ד", שכבר נתאזרח בספרות ההלכה, לא זו ממקומו, וצ"ע. ועי' עכשיו גם למעלה, עמ' 4 הע' 19א ולהלן, עמ' 185 הע' 9 והע' 12.

20 עיין מסעות ר"ב, שם, עמ' ג-ח.

ר' אבא מארי בר' יוסף מלוניל, המכונה דון אשתרוק, היה, כנראה, מיוצאי תלציו.²¹ מתלמידיו המובהקים היו שני היריבים הגדולים בהלכה, ר' אברהם בר דוד ור' זרחיה הלוי, ששניהם כאחד העריצוהו מאד.

הרז"ה, שעד אביו, ר' יצחק הלוי מגירונה, הי' דן ומקשה לפני ר' משה בר' יוסף²², כותב עליו: "והוא הרב המובהק שלנו ועליו היינו סומכין"²³. וכן: "גם אנחנו היינו סומכין עליו מפני ששתינו מימי נחליו וישבנו בצלליו והסתופפנו באהליו"²⁴. הוא משבח את פירושי רבו²⁵ ומשתדל להסבירם גם במקום שהוא עצמו חולק עליהם²⁶, ואינו נמנע אף מלהביא ראיה לדברי רבו אלה²⁷. יש והוא מזכיר את דברי רבו כשיטת "רבותינו" סתם²⁸, וספרו "המאור" מיוסד על שיטת ר' משה רבו, כפי שיבואר להלן²⁹. נאף הראב"ד התקיף, החולק מתוך תקיפות מרובה לא רק על חברו-יריבו רז"ה ועל בן-דורו הצעיר ממנו הרמב"ם ועל ר' מאיר בר' יצחק תלמידו-יקירו, אלא אף על הרי"ף "הרב"³⁰, שבעקבותיו הלך ושעל משיגיו השיב ואף על רבי משולם בר' יעקב מלוניל רבו-מאורו "גר ישראל"³¹, אף הוא מגלה הערצה מיוחדת כלפי ר' משה בר' יוסף.

אף הוא, כרז"ה, קורא לו "רבי המובהק"³² ואף הוא משבח את פירושי ומסבירם גם במקום שהוא מתנגד להם³³ ואף בשעה שחלק על ר' משה בר' יוסף בעקבות וויכוחו עם הרז"ה, שביסוד דבריו הונחה שיטתו של רמב"ם, נוהר הראב"ד בלשונו, שלא לפגוע בכבודו³⁴ ואינו פוטר את עצמו מלהסתמך על העובדא, שר' משה בר' יוסף לא סבר כדעת הרז"ה: "והנני מעיד שלא דן כן הר"ם בר יוסף ז"ל"³⁵; ולא עוד אלא הוא,

22 מאור לבי"מ, ו ע"א.

21 ר' חיים מיכל, אור-החיים, סי' 4, עמ' 2.

23 מאור לחולין, סא ע"א, ד"ה והא דתני.

24 מאור לגיטין, טו ע"ב, ד"ה וזה.

25 מאור לראש השנה, טו ע"א; ועוד.

26 עיין מאור לגיטין, טו ע"ב.

27 מאור לר"ה, כ ע"א, ד"ה אמר אביו: "כך פירש הרב משה ז"ל ולדידי מסתברא כמאן דמפרשי איפכא... ובתלמוד ירושלמי נמצא סמך וסעד לפירושו של הר' משה ז"ל".

28 עי' להלן, ובמיוחד הע' 126.

29 עיין להלן, הע' 134—135.

29 עיין מש"כ בקרית ספר, כו, חש"א, עמ' 329—330, הערה 1 ואכמ"ל. ועיין גם להלן, עמ' 210.

30 עכ"ז עיין, לפי שעה, קורא הדורות, דף יא ע"ב; תשב"ץ, ח"א, סי' עב; בית הבחירה, בפתיחה לאבות, סה"ח, ח"ב, עמ' 227; ספרן של ראשונים, ירושלם חרצ"ה, עמ' 186.

31 שבלי הלקט, ח"ב, סי' יח, יצא לאור ע"י רמ"ז חסידא בכה"ע הסגולה, ירושלים חרצ"ה—צ"ו, עמ' 37; ועי' גם בתמים דעים, סי' קו וסי' קיא.

32 כתוב-שם לשבועות, יצא לאור ע"י רמ"ז חסידא, במקום הנ"ל, עמ' 11: "טוב הוא הפירוש אבל הוא (ו"א: הרז"ה) לא העיר אותו כל צורך... זהו דרך לפירוש הרב ז"ל, ויש דרך אחרת טוב כזה... והוא בהפך מפירוש הרב ז"ל... והוא כתוב אצלנו"; ועי' גם בכתוב שם לביצה, הוצ' הנ"ל, עמ' 32.

33 עי' כתוב-שם לר"ה, הוצ' הנ"ל, עמ' 36; ועי' גם שם לב"ב, עמ' 47.

34 ספר התרומות לר"ש הסרדי בשם הראב"ד, שער מט, ח"ד, אות ו, נגד דברי רז"ה בס' המאור לב"מ, ו ע"א; ועיין להלן, הע' 93.

העצמאי והבלתי תלוי בדעת קודמיו³⁵, היה נוהג להיועץ אתו וכל דבר קשה היה מביא לפני ר' משה רבו³⁶.

ייתכן, שגם ר' ברכיה הלוי, אחיו של הרז"ה, היה תלמידו של רמב"י³⁷. יש שחשבו, שגם ר' אברהם בר' יצחק היה תלמידו המובהק של ר' משה בר' יוסף³⁸. אולם דבר זה, שפקפקו בו כבר הרב צ"ב אויערבך³⁹ ור"ש אלבק⁴⁰, אינו נראה⁴¹. הרב אויערבך חשב, שר' יונתן הכהן מלוניל היה תלמידו⁴². הוא מסתמך על תשובה אחת של רמב"י אל ר' יונתן הכהן מלוניל⁴³. נראה, שהוא צודק בזה, שר"י הכהן מלוניל היה נמנה על תלמידיו של רמב"י⁴⁴, אולם המקור, שעליו הוא מסתמך, אינו יכול לשמש ראיה, הואיל וראשית ייתכן, שברמב"י המשיב המכוון לא לר' משה בר' יוסף⁴⁵; ושנית, אם אפילו הכוונה כאן לר' משה בר' יוסף, הרי אין מכאן הוכחה, ששואל זה הוא תלמיד דווקא. אולם אין ספק, שרמב"י העמיד תלמידים הרבה, ששמותיהם נשתכחו ונדאי בעקבותיהן של גזירות הגלויות של ישראל ממקומם⁴⁶. ונראים הדברים, שרוב גדולי לוניל ינקו מתורתו⁴⁷, וכנראה אף רבי משולם בר' יעקב מלוניל עצמו⁴⁸.

חכמי פרובנס העריצוהו. למעלה דובר על הייחס של הראב"ד והרז"ה אליו⁴⁹. תלמידיו היו מתעמקים בפירושו, מעלים פירוש לפירושו ויש שהיו שואלים זה לזה כיצד להבין את "טעמו"⁵⁰. אף ר' אברהם בר' יצחק, שהיה עולה עליו בעמדתו כממלא מקומו של ר'

35 עי' למעלה, הע' 30; ועי', לפי שעה, גם בהקדמת הראב"ד לפירושו למס' עדיות וכן בפירושו לעניין צומת הגידין, תמים דעים, סי' ג.

36 שבלי הלקט, כנ"ל, הע' 31.

37 עי' בס' המאור לגיטין, טו ע"ב.

38 כך בהגהות והערות של ר"א פולד — י"א בן-יעקב לשם הגדולים, פ' ע"ד; גרוס, MGWJ, 17, עמ' 287; שם, 22, עמ' 342; גליא יודאיקא, עמ' 414, סס"י 11; ועפ"י האחרון גם IX, עמ' 71. יש להעיר, שבעוד שלראשונה חשבו גרוס לתלמיד מובהק של רמב"י, הוא מעיר במקום האחרון, שנעשה לו אח"כ לתלמיד חבר. ועי' להלן, הע' 40.

39 מבוא לס' האשכול, האלברשטאט תרכ"ח, עמ' IX—X.

40 מבוא לס' האשכול, ירושלים תרצ"ה, עמ' ה.

41 עיין, לפי שעה, מש"כ הרב צ"ב אויערבך במקום הנ"ל, הע' 39.

42 מבוא לס' האשכול, עמ' VIII, הע' 4.

43 תמים דעים, סי' עח.

44 עי' להלן, והע' 47.

45 עיין להלן, רשימת ה"תשובות שנתייחסו לרמב"י ואינן שלו", אות ב.

46 עיין למעלה, הע' 18.

47 עיין הוספה לסה"ק, סה"ח, ח"א, עמ' 84.

48 עיין יוחסין, ד' לונדון, עמ' 85. ואולי אפשר על ידי כך להסביר את העובדא, שראב"י, שלא הזכיר את שמו של רמב"י אף פעם אחת בס' האשכול ובאותו הקטע של פירושו לב"ב הנדפס באוצר-החיים, שנה יב, עמ' 53 ואילך, מזכירו, ואפי' תכופות, בתשובותיו לר' משולם בר' יעקב דווקא; עי"ל, הע' 52 והע' 66.

49 ועיין, לפי שעה, גם להלן, בסוף המאמר, בפרק "פירושים שנשתקעו", על השפעתו של רמב"י על רז"ה וראב"ד.

50 עיין במיוחד בס' המאור לגיטין, טו, ע"ב.

יצחק בן מרון לוי בתור ראש ישיבת הזקנים של נרבונו, היה נוהג בו ברמב"י כבוד רב, ולמרות שהיה יריבו בהלכה⁵¹, היה מראה לו לעתים אפילו את התשובות ששלחן. כך הוא כותב בתשובותיו אל ר' משולם בר' יעקב מלונגיל: "אחר שכתבתי לך אלו הדברים הראתים לר' משה בר' יוסף נ"ע והודה לי", וכן: "והראתי כתבי זאת לרב ר' משה בר' יוסף ז"ל"⁵². הסתמכות זו של ראב"י על רמב"י מעידה גם על ערכו הרב של רמב"י בעיני ר' משולם מלונגיל. גם נוהגיו של רמב"י שימשו "מעשה רב", ועוד דורות הרבה אחריו ראוהו כאחד ממניחי היסוד לבניינה של ספרות ההלכה בפרובנס⁵³.

משנתו של ר' משה בר' יוסף

רבי משה בר' יוסף חיבר פירושים למסכתות הרבה מסדרים שונים של התלמוד, וייתכן שפירושו הקיפו את כל הש"ס⁵⁴. אמנם הפירושים הללו לא הגיעו לידנו, וגם ההבאות משמו, הנמצאות בספרי הראשונים, אינן יכולות תמיד להעיד, שדבריו אלה לקוחים מפירושו לתלמוד, אבל מן הקטעים הבודדים, שהובאו על ידי תלמידו המובהק, הרו"ה, מפירושו "ככתבו וכלשונו" ו"מכתיבת ידי" רמב"י עצמו, אפשר ללמוד על מציאות פירוש זה, שנתחבר על-ידו למסכתות שונות.

הנה כן כותב הרו"ה בספר המאור לגיטין רפ"ב: "וזה מצאתי מכתיבת ה"ר משה בר' יוסף במס' גיטין בפ' המביא גט...". ולאחר שהוא מביא קטע חשוב מפירוש רמב"י, הוא מסיים: "... כל זה מצאתי בזה הפ' מכתיבת ידי ה"ר משה בר' יוסף ז"ל", וגם ר' ברכיה הלוי, אחיו של הרו"ה, שאלו על "הא דכתב ה"ר משה בר' יוסף ז"ל...". וכו'⁵⁵.

51 עיין, לפ"ש, להלן, בסוף המאמר, בפרק "טיב הפירוש", מש"כ על פירושי רמב"י, ולעומת זה היה ראב"י, כידוע, הולך בעקבות הרי"ף ור"י ברצלונני. עי', לפי שעה, ספרן של ראשונים, עמ' 12; שם, עמ' 9; ר"ש אלבק, סה"י לכב' ישראל לוי, ובמבואו לס' האשכול; פרופ' אסף, מדעי היהדות, ספר ב, עמ' 17-18. ועיין עכשיו למעלה, באקדמות "לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס", סוף פרק ט ופרק י.

52 עי' גרוס, MGWJ, 17, עמ' 287 והע' 112.

53 עיין להלן, ברשימת "הנהגותיו של רמב"י". ועיין עכשיו ד"ר י' רפאל, ספר המנהיג, ירושלים חשל"ח, ח"א, מבוא, עמ' 67 והערה 8. ר' יעקב בן משה מבניולש, המביא את הגוסס של הגט שעליו חתומים רמב"י ור' אליעזר בר' זכריה, מכנה את רמב"י: "הרב הגדול ר' משה בר' יוסף שהוא אחד משרשי הקבלה בארצות האל", כמובא בכה"ע IX, REJ, עמ' 55. אמנם גייבואר תירגם שם: "un des premiers cabbalistes". אולם זוהי טעות, שהרי שם הכוונה לשלשלת הקבלה של התורה-שב-על-פה ולא לתורת המקובלים, וטעות זו נכנסה גם לאנציקלופדיה הישראלית האנגלית, כרך ט, עמ' 71, בערך רמב"י (בעריכתו של ש' ז' שכטר). ועי' עכשיו ד"ר י' תא-שמע, "רבנו זרחיה הלוי, 'בעל המאור', האיש ומפעלו הספרותי", חבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת-גן תשל"ה, עמ' 11, הע' 13.

54 מרשימת ההבאות שלהלן אפשר להסיק, שרמב"י פירש שלשה סדרים בלבד (מועד, גשים ונזיקין בצירוף ברכות וחולין), אולם ייתכן, שנמצאות עוד הבאות מפירושים, שנעלמו ממני, ועי' להלן הערה 145א.

54 ס' המאור לגיטין, טו ע"ב.

ברור, אפוא, מכאן, שדברי רמב"י אלה אינם לקוחים מתוך שו"ת שלו, אלא מתוך פירושו למסכת גיטין, ולפרק המביא גט דווקא.

כמו־כן מביא הרז"ה מפירושו של רמב"י למסכת ראש השנה: "ומצאתי מכתבת ידי ה"ר משה ז"ל... פי נכון וישר זה בכתב ידי הרב הג"ל"⁵⁵; וקטע שלם מפירושו למסכת סוטה ככתבו וכלשונו ממש מביא הרז"ה למס' סוטה: "זה מצאתי מפ"י"⁵⁶ ה"ר משה ברבי יוסף ז"ל והעתקתיו ככתבו וכלשונו"⁵⁷, ועוד כיו"ב⁵⁸.

מכאן אפשר להסיק, שאף ההבאות האחרות שבספר המאור הן, כנראה, מפירושו של ר' משה בר' יוסף.

אף הרמב"ן מביא, לרוב, את דבריו של רמב"י בצורה המשמיעה, ללא כל ספק, שהוא לקחם מתוך ספר של פירושים של רמב"י. כך הוא כותב: "ושוב מצאתי בחדושי הר"ר משה בר' יוסף ז"ל"⁵⁹, וכן: "פי' ה"ר משה בר' יוסף בחדושו"⁶⁰ ויש שהוא מביא גם את לשונו של רמב"י: "זה"ר משה בר' יוסף ז"ל פי'... וזה לשון הרב שמצאתי בחדושו"⁶¹. אף דברי הרמב"ן: "ובגמוקי ה"ר משה בר' יוסף מצאתי"⁶² מוכיחים, שהרמב"ן מביא מפירושו של רמב"י⁶³.

גם לשונו של מחבר הפירוש למס' בבא מציעא המיוחס לריטב"א: "ושמעתי כי מיסוד רבי משה בר' יוסף ז"ל היה"⁶⁴ מאשרת דעה זו, שרמב"י חיבר פירוש לתלמוד, שהרי "יסוד", כידוע, הוא מונח מקובל בפי הראשונים ל"ספר"⁶⁵.

שמו של הספר אינו ידוע. הוא גזכר בשם "יסוד" ע"י הפירוש לבבא מציעא, המיוחס לריטב"א, בשם "גמוקים" ו"חדושים" על ידי הרמב"ן, ובשם "פירוש" על ידי הרז"ה כנ"ל. והואיל והמלות "יסוד" ו"גמוקים" הן מונחים ולא שמות, והמלה "חדושים" נזכרת ברמב"ן,

55 מאור לר"ה, טו ע"א.

56 כך צ"ל שם, ולא "מפי" כנדפס.

57 מאור לסוטה, לא ע"ב.

58 ע"י, למשל, בס' המאור לפסחים, נח ע"א, ד"ה במאי; ועוד כהנה.

59 חדושי רמב"ן לשבת, ע ע"ב, ד"ה א"כ.

60 שם, פג ע"א, ד"ה מי.

61 שם, צג ע"א, ד"ה הי.

62 שם, צה ע"א, ד"ה אלמא.

63 עיין במלון של א' בן־יהודה, ערך גמוק, כרך ז, עמ' 3648. בן־יהודה לא היה צריך להסתייע מרנה"ו ולהביא כדוגמא את דבריו של זה על "נימוקי רבותינו בעלי התוספות", שהרי מונח זה רגיל בהוראה זו בספרות הראשונים וכבר נמצא בנמוקי רבותינו בעלי התוספות עצמם כגון "בנימוקי רש"י", חגיגה, יב ע"א, תוד"ה "מסוף", והרבה כיו"ב. ועי' להלן, הע' 65.

64 ריטב"א לבבא מציעא, לו ע"ב, דפוס מונקאטש, מ ע"ב. ועי' להלן, הע' 68.

65 עיין, לפי שעה, במלון של בן־יהודה, ערך יסוד, אות ג, כרך ד, עמ' 2071, וכן ערך יסוד, שם, עמ' 2068. הדוגמאות, שהובאו בשני המקומות, הן מקריות ואינן מבליטות את השתלשלותה של המלה בהוראותיה וזמן הופעתה בהוראה זו. יש להעיר, שכל הראשונים, שמשתמשים במונח זה, "יסוד" בהוראת "ספר" וכן גם בפועל "יסוד" במובן "חיבור", הם מחכמי צרפת ואשכנז, בעוד שראשוני ספרד השתמשו במלה "חיבור". רק בתקופת האחרונים השתמשו גם

המרבה להביא את דברי רמב"י, רק שלוש פעמים וברוב המקרים הובאו דבריו של רמב"י בשם "פירוש", יש להניח, ששמו של הספר היה "פירוש רמב"י".

ר' משה בר' יוסף מובא, בעיקר, על-ידי חכמי פרובנס ותלמידיהם, ואלה הם: ר' אברהם בר' דוד, ר' אברהם בר' יצחק⁶⁶, ר' אברהם בר' נתן הירחי, ר' אשר מלוניל ועל-פיו גם בעל ארחות חיים וספר כל-בו, ר' דוד בר לוי מנרבונוא, ר' זרחיה הלוי, ר' יהודה בר' ברכיה הלוי, ר' יעקב בר משה מבניולש, ר' יצחק בר' אבא מארי בעל ספר העטור, ר' מגנות, ר' מנחם בר' שלמה המאירי, ר' משולם בר' משה מבדרש, האלמוני מפרובנס, שחיבר את חדושי קידושין, שיצאו לאור בקושטא תקי"א⁶⁷, והאלמוני מפרובנס, שחיבר את הפירוש לבבא מציעא המיוחס לריטב"א⁶⁸; גם אחד מחכמי איטליה, ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, כנראה על-פי הראב"ד, וכן שלושה מחכמי קאטאלוניה⁶⁹, רבנו יונה מגירונה, תלמידו של ר' שלמה בר אברהם מן ההר, רמב"ן מגירונה ור' שמואל בר' יצחק הסרדי מברצלונה, שניהם ממקבלי תורתו של ר' נתן בר' מאיר מטרינקטייל, אחד מחכמי פרובנס⁷⁰. הרבה מן הבאים אחריהם הביאו גם הם פירושי רמב"י⁷¹, אולם בדרך כלל לא הזכירו כאן חכמים מאוחרים לרמב"ן ור"ש הסרדי, המביאים את דברי רמב"י, הואיל וכולם מביאים אותם מן הראשונים הנזכרים כאן⁷².

במיוחד מרבים להביא את פירושי רמב"י הרז"ה, תלמידו המובהק, והרמב"ן, משיגו של הרז"ה. הם גם היחידים, שהשתמשו, ללא כל ספק, בפירושי גופם⁷³, בעוד שבנוגע לחכמים אחרים קשה, על פי רוב, להכריע אם הביאו את דברי רמב"י מתוך פירושי שלו או מכלי

לצורת הכתיבה

- חכמים ספרדיים במונח "יסוד" בהוראת ספר בהשפעת ראשוני צרפת ואשכנז, כפי שיבואר במאמר מיוחד "חבור, יסוד ונמוק", שיתפרסם ב"ה במק"א. ועיין עכשיו, לפי שעה, מה שהעירותי בקובץ "תורה שבעל-פה", ט, ירושלים תשכ"ז, עמ' צה, הע' 16.
- 66 בנוגע לראב"י עדיין הדבר צריך עיון, אם השתמש בפירושי רמב"י ממש, ולפי שעה עדיין למעלה הע' 48, ולהלן הע' 114; ואכמ"ל.
- 67 כבר ר' בצלאל אשכנזי ורי"ט אלגאזי נתלבטו בשאלה, מי הוא מחברם של חדושים אלה; ואולם עדיין באוצר הגאונים לקדושין, עמ' 3 הע' ה. ואין ספק, שהוא נמנה על חוג חכמי פרובנס, כפי שיש להסיק מן החומר, שנאסף עליו, שיבוא, אי"ה, במק"א.
- 68 אין ספק, שמחברו פרובנסי, ואכמ"ל.
- 69 אמנם גם ר' זרחיה הלוי הוא מגירונה, אלא שראוהו, למעשה, פרובנסי, ואכמ"ל.
- 70 עי', למשל, דברי הר"ן המובאים בשיטת מקובצת לב"ב, כב ע"א: "ולפי' גראי' דברי הר' יונה ז"ל, שכחב בשם ר' ב'ו הרשב"א דמונטפ"שלר"; הרמב"ן בדרשה לראש השנה, הוצ' ז' שווארץ, פרנקפורט דמיין, תרע"ב, עמ' 22: "ושמעתי מפי מורי הה"ר נתן בה"ר מאיר"; ר"ש הסרדי בספר התרומות שער גא, ח"ד, אות ט: "קבלתי מפי הה"ר נתן בה"ר מאיר"; ועוד כו"ב. ועי' מש"כ להלן, עמ' 196.
- 71 כגון, למשל, הרשב"א בחדושי לשבת, צג ע"א, ד"ה רש"י ז"ל גריס, או בתורת הבית, שער שלישי, בית ראשון (דפ' יוזפוף, עמ' 127); ר"ן לרי"ף, שבת, פכ"ג, סי' תקסא; שו"ת ריב"ש, סי' קצא; שו"ת רדב"ז, סי' שג; ועוד כו"ב.
- 72 אולם לעתים הובאה גם מן ההבאות הללו, אם יש בקשר להבאה משהו להעיר, כגון להלן, הע' 114.
- 73 עיין, לדוגמא, למעלה והע' 54—62.

שני⁷⁴. אולם יש להעיר, שגם הרז"ה והרמב"ן מביאים לפעמים את דבריו לא מכלי ראשון⁷⁵.

כמו-כן יש להעיר, שכל החכמים מביאים אותו בשם "ר' משה בר' יוסף", לעתים אף בכינוי גוסף "הגרבוני"⁷⁶, מלבד הרז"ה והרמב"ן, שלעתים הם מזכירים אותו בשמו ובשם אביו כנ"ל ולעתים בקיצור בשמו בלבד "ר' משה"⁷⁷.

מלבד קטעים מפירושו אפשר למצוא בהבאות גם קטעים מתשובותיו, פסקיו והנהגותיו. להלן באה רשימת ההבאות מחולקת לפי שלשה סוגים אלה: פירושים, תשובות והנהגות. רשימת ההבאות מפירושו של רמב"י סודרה לפי סדר המסכתות. הבאה, שקשה היה לברר לאיזו מסכת נשנתה מלכתחילה על ידי רמב"י, הובאה לאותה המסכת, שבה נמצאת הסוגיא בעיקרה או שבה נמצאת הסוגיא לראשונה. הבאות, שייחוסן לרמב"י מפוקפק, הובאו בסוגריים מרובעים.

פירושי ר' משה בר' יוסף

ברכות כ"ז ע"ב (תלמידי רבנו יונה לרי"ף, ברכות, פ"ד, סי' צ"ה); ל"ט ע"ב⁷⁸

74 עיין, לדוגמא, למעלה והע' 64.

75 עיין, למשל, רז"ה בס' המאור לחולין ל ע"א, וכן רמב"ן בחידושו לחולין, שם, ד"ה ה"ג רש"י; ועוד כו"ב. אף הראב"ד, תלמידו המובהק כרז"ה, כותב: "ואני שמעתי כי הרב רבינו משה בר' יוסף זצ"ל הוה מפרש" (תמים דעים, סוף סימן קיא). עובדא זו הניעה את א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, ח"ד, עמ' 287, לפקפק, אם הראב"ד היה תלמידו, כפי שנאמר בתמים דעים, סי' קו.

76 עיין, למשל, בתר"י לרי"ף, ברכות, פ"ד, סי' צה. בארחות חיים, ח"א, ה' ליל פסח, סי' כד, הוזכר פעם כ"ה"ר משה גרבוני" בלבד, ועובדא זו גרמה לטעות כלהלן, הע' 79.

77 הנה, למשל, במאור לגיטין, טו ע"ב, ד"ה וזה, מזכירו הרז"ה באותו הקטע גם בשמו ובשם אביו וגם בקיצור, בשמו בלבד; וכן הרמב"ן בחידושו לחולין בסוגיית נשר, ד' ירושלים, עה ע"ד. וכן בכל מקום, שהרז"ה מזכיר בספר המאור רק את השם "ר' משה", המכוון הוא לרמב"י. ואין להעלות על הדעת, שהוא מזכיר את הרמב"ם, כפי שהוכיחו כבר הרב חיד"א (שה"ג, ח"א, ערך רז"ה, אות ז — 14), ר"י רייפמן (תולדות רז"ה, עמ' 42—43, עמ' 68, הע' 112 ועמ' 70, הע' 120), ר"ח מיכל (אור החיים, עמ' 367, סי' 826) וא"ה ווייס (בית תלמוד, שנה א, ויען הרמ"א, עמ' 166) מטעם סדר הזמנים. אמנם בספרו של ר' מנחם לונזאנו, אור תורה, נזכר "רמב"ם כתיבת יד קדמון שהיה של הר"ז הלוי" (פ' וארא, אות ח; וכן שם, פ' יתרו, אות כ) ועפ"י חשב הרב חיד"א, שאולי הגיע בסוף ימיו של רז"ה כ"י מספרו של הרמב"ם לידו (שה"ג, שם), אולם כבר העירו ר"י רייפמן (שם, סוף עמ' 43 ועמ' 70) ורח"ם (שם), ששם המכוון לר"ז אחר. אעפ"כ חשבו ח"ו סלונימסקי, צ' ה' יפה וכן פוננסקי, שבשם ר' משה שבספר המאור לראש השנה מתכוין הרז"ה לרמב"ם. אולם השערה זו אינה נכונה. הרז"ה, שרגיל לקרוא לרמב"י גם בשם ר' משה סתם, כנ"ל, לא היה קורא בספר אחד לשני חכמים בשם אחד. ואמנם הרמב"ן, שרגיל להביא בחידושו, ולעתים גם בהשגותיו על הרז"ה, גם את רמב"י וגם את הרמב"ם, משתדל לקרוא לרמב"ם, לרוב, לא ר' משה סתם ואפילו לא רמב"ם סתם, אלא בתוספת הכינוי "הספרדי", כדי להבחין בינו לבין רמב"י (עי', למשל, חידושי הרמב"ן לשבת, כב ע"ב, סד"ה זו (ר' משה הספרדי); לשם, עט ע"ב, סד"ה אלא (הרמב"ם הספרדי); והרבה כהנה; ועי' גם במלחמת ה' ליומא, כו ע"ב. ועי' גם להלן, הע' 111).

78 ייתכן, שהבאה זו מקורה בפירושו לשבת או לפסחים.

(ספר המנהגות לר' אשר מלוניל, ספרן של ראשונים, ירושלם תרצ"ה עמ' 158 * = ספר המנהיג לר' אברהם בר נתן הירחי, ה' פסת, סי' פ"ב⁸⁰ ועכשיו מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"ב עמ' תצ"ב = ספר המכתם לר' דוד בר לוי מנרבונו על הרי"ף פסחים, פרק ע"פ, סימן תשפ"ט, ד"ה "מה דרכו", מהדורת בלוי, גיו-יורק תשי"ט, רע"מ ק"א ומהדורת סופר, ניו יורק תשי"ט, עמ' 456).

שבת נ"ח ע"ב (חדושי הרמב"ן לשם, ד"ה מתיב⁸¹); ; ס"א ע"א (מלחמת ה' לרמב"ן שם, לרי"ף שבת, סי' שס"ו); ; ע' ע"ב (חדושי הרמב"ן לשם, ד"ה אי אמרת), פ"ג ע"א הנ"ל לשם, ד"ה מי אלימא); ; פ"ו ע"א (הנ"ל לשם, ד"ה פירש); ; צ"ג ע"א (הנ"ל לשם, ד"ה ור"ש לטעמיה); ; שם (הנ"ל לשם, ד"ה הי מינייהו); ; צ"ה ע"א (הנ"ל לשם, ד"ה

79 יש לציין, שהבאה זו מספר המנהגות מובאת גם בארחות חיים, ח"א, ה' ליל פסח, סי' כד, וכן בספר כל"בו, סי' ג, דין סדר הלילה. ויש להוסיף מקבילים אלה בספרן של ראשונים, שם. ואי"ה אפרסם רשימה שלמה יותר של המשתמשים בספר זה במאמר על "ס' המנהגות וס' המנהיג". בארחות חיים, שם, כתוב: "וכן דעת ה"ר יצחק כה"ר משה נרבוני ז"ל" ובס' כל"בו, שם, כתוב: "וכן דעת ה"ר יצחק וה"ר משה נרבוני ז"ל", ושניהם רומזים לדברי בעל ספר המנהגות הנ"ל: "והרב ר' יצחק והרב ר' משה נרבוני בר יוסף שוין". גרוס במאמרו על הספר ארחות חיים ומחברו (MGWJ, 18, עמ' 535, הע' 2) וכן במאמרו על נרבונו (גליא יודאיקה, עמ' 402), וכנראה בעקבותיו גם שלזינגר, שהו"ל את החלק השני של ס' א"ח (ברלין, תרנ"ט—תרס"ב), טעו בקריאת השמות הללו וקראו: "ר' יצחק בה"ר משה נרבוני ז"ל", וע"כ ציין במפתח של שמות המחברים, שזכרו בא"ח, במקום ר' משה נרבוני — שם חדש: ר' יצחק בה"ר משה נרבוני (א"ח, ח"ב, עמ' 643), חכם, שגרוס ידע כבר לזהותו (שם בכה"ע MGWJ). נעלם משלזינגר, שגרוס כבר תיקן בסוף מאמרו על נרבונו (גליא, עמ' 429) בא"ח עפ"י הכל"בו: "וה"ר משה נרבוני". אמנם חילופי ב"ת בוי"ו תופעה מצויה היא, אלא שאין בכלל צורך לתקן, הואיל ובארחות חיים לא כתוב "בה"ר משה נרבוני" אלא "כה"ר משה נרבוני". ועיין הערה הבאה, 80.

80 עיין מש"כ פרופ' אסף בהקדמתו לס' המנהגות, ספרן של ראשונים, עמ' 125, ואכמ"ל. ועוד אשוב לעניין במאמר מיוחד, כנ"ל, הע' 79. כאן רק יציין, שבס' המנהיג נזכרה הלכה זו בשם "הרב ר' יוסף הגאון ג"ע מעיר נרבונו". צונץ שיער, שאולי המכוון כאן לר' יוסף אבן פלאט (II, WZfjTh, עמ' 308). גרוס שיער מתחילה, שהכוונה לר' יוסף בן מרון לוי, אביו של ר' משה (MGWJ, 22, עמ' 342, הע' 3). אולם אח"כ העיר, שיש לתקן "ר' משה בר' יוסף הגאון" על סמך העובדא, שלא ידוע שום חכם בשם ר' יוסף, שנתכנה בתואר גאון, בשעה שרמב"י זכה לכינוי זה (שם), ועל סמך העובדא, שהלכה זו מובאת בשם ר' משה נרבוני בספר כל"בו (גליא יודאיקה, עמ' 429). ועכשיו, שנתפרסם חלקו של ספר המנהגות ושם מובאת הלכה זו מפורש בשם ר' משה נרבוני בר' יוסף, ברור, שאין לפקפק בדבר שבספר המנהיג יש לתקן: "הרב ר' משה בר' יוסף הגאון ג"ע מעיר נרבונו". יש לציין, שכל דברי ספר המנהיג שם טעונים תיקונים; גם מה שנוגע לדברים, שהוא מביא שם בשם הרי"ף, צריך עיון, ואכמ"ל. יש רק להעיר, שאולי אף מה שמביא שם, בסוף סי' פ"ב, בשם: "ר"י בר' משה ג"ע מנרבונו" גם הוא מדברי תורתו של ר' משה בר' יוסף והדבר צריך תיקון, וכנ"ל, סוף הערה 79. ועכשיו, שיצא לאור ספר המנהיג, מהדורת ד"ר י' רפאל, ירושלים תשל"ח, הדברים מתאשרים. שם, חלק ב, עמ' תצב, כתוב מפורש: "וה"ר משה בר' יוסף הגאון ג"ע מעיר נרבונו" ושם, סע"מ תצ"ג: "רבי" יעקב (= רבנו חם) כרבי' (= משה) ג"ע מנרבונו".

81 ברמב"ן, שם, כ': הר"ב ברבי יוסף ז"ל, וצ"ל: הר"ם ברבי יוסף ז"ל.

אלמא); קט"ז ע"ב (הג"ל לשם, ד"ה רב אשי); קכב ע"ב (הג"ל לשם, ד"ה קורנוס) קמ"ג ע"ב (הג"ל לשם, ד"ה וסבר); קמ"ט ע"א (הג"ל לשם, ד"ה הכא).
עירובין מא ע"ב י"א (נמוקי יוסף, ראש מסכת מגילה, סד"ה ליום הכניסה, ניו-יורק תש"ד, סע"מ ד, סד"ה אבל).

פסחים ז' ע"ב (חדושי הרמב"ן, שם, ד"ה ולשון אחר) י"ב; נ"ח ע"א (ס' המאור, שם, ד"ה במאי); [בספר המנוחה לר' מנחם על הרמב"ם, ה' חמץ ומצה, פ"ה ה"כ, נמצאת הבאה משמו של רמב"י. גראים הדברים, שהמכוון הוא לר' משה בר' יוסף. אולם ייתכן גם, שהמכוון לר' משה בר' יהודה, שאף שמו נזכר בספרות ההלכה בקיצור זה⁸¹].
ראש השנה⁸² ט"ו ע"א (ס' המאור לשם); כ' ע"א (ס' המאור לשם).
סוכה ל"ב ע"ב (ספר המנוחה, ה' סוכה ולולב, פ"ד, ה"ב).

81א ייתכן, שהבאה זו מקורה בפירושו לתענית או למגילה.
81ב ועכשיו בפירוש "תלמיד הרמב"ן" לפסחים, שם, מהדורת ר' ברוך נאה, גמרא שלמה, ירושלים תש"כ, אוצר הראשונים, עמ' קכב, טור א, ד"ה "ולשון אחר" ומהדורת רח"ד שעוועל, הדרום, חוברת יא, ניו-יורק ניסן תש"ד, עמ' 51, ולפי דרכו, שעליה עמדתי להלן, עמ' 141 ואילך, ועיי"ש במיוחד עמ' 150 על פי הרמב"ן — "רבינו ש"צ" (עי' גמרא שלמה והדרום במקום הנ"ל והשוה מה שכתבתי להלן, עמ' 162). דברי רח"ד שעוועל, שרמב"ם השיב על שאלת רמב"י (הדרום, שם, הע' 130), תמוהים, והשוה להלן, עמ' 47 ליד הערה 113. בפירושו של ר' יונתן הכהן מלוניל לפסחים, שם, גמרא שלמה, במקום הנ"ל, עמ' קטז, ראש טור ב, רד"ה "והילכתא", מובאים דברי רמב"י אלה בסתם. לדעתו של המהדיר, ר"ב נאה, שם, הע' 1, אלה הם דברי רבנו תם: "לשון רבנו תם בספר הישר, סימן רנט" = במהדורת שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סימן שמ, סע"מ 212. אולם השוואת לשון ר' יונתן מלוניל עם לשון רבנו תם ועם לשון רמב"י מגלה, שאין זו לשון רבנו תם אלא לשון רמב"י דווקא. ועיין, לפי שעה, מה שכתבתי להלן, בפרק "פירושים שנשתקעו", עמ' 49—50 על סתמות בספר המאור לרד"ה. עי' להלן, רשימת התשובות, שנתייחסו לרמב"י ואינן שלו, אות ב, ובמיוחד הע' 118.
83 לדבריו של ח"י סלונגסקי כיון הרז"ה בשני המקומות הללו לרמב"ם, ולא עוד אלא שסלונגסקי רצה אף להוכיח מכאן, שהפירוש לראש השנה, שנדפס בפאריש תרכ"ה על שם הרמב"ם, איננו לרמב"ם, הואיל ו"לא מצאנו שם מה שהביא בשמו בעל המאור" וכו' (הגהות ותיקונים בפירוש הלכות קדוש החדש לרבינו עובדיה ז"ל, נדפסו בהוצאת הרמב"ם הגדול, בסוף ספר זמנים). לדבריו של צבי הירש יפה בהערותיו לדברי ימי ישראל של גריץ — שפ"ר, כך ה, עמ' 401, הכוונה בשתי ההבאות הללו בשם ר' משה לפירושו של הרמב"ם למס' ראש השנה. אמנם יפה עצמו עומד על כך, שבהבאה הראשונה שונים דברי הרמב"ם מדברי ר' משה הנזכר כאן, אולם הדין שבהבאה השניה נמצא, לפי דעתו, "מפורש בספרו הי"ד, ה' קדה"ח, פ"ג, הי"ח". ש' א' פוזונסקי חשב אף הוא, שמצא כאן, בהבאה השניה, מקום, שבו מכוין רז"ה לפירושו של הרמב"ם למסכת ראש השנה (XX, ZfHB, עמ' 60). אולם כבר הרגיש פרוס⁸⁴ אסף, שקרוב הדבר, שהוא מכוין לחכם אחר בשם ר' משה (סיני, ו, עמ' קח), וקרוב לוודאי, שהכוונה לרמב"י. אין לקבל את ההשערה, שהמכוון לרמב"ם מסבירא כנ"ל, הע' 77, ומגמרא; הרז"ה מביא בקטע הנדון את דברי ר' משה ודברי הסוברים איפכא, ומעניין לציין, שדברי הרמב"ם ביד החזקה, במקום הנ"ל, מתאימים לדברי הסוברים "איפכא". ותמוה מאד, שיפה מצא את ההבאה הזאת שבספר המאור "מפורש" בספרו של הרמב"ם ושסלונגסקי ופוזונסקי קבעו, שהכוונה בר' משה כאן היא לרמב"ם, בשעה שהרמב"ם סובר כדעת הסוברים להיפך.

ביצה ל"ט ע"ב⁸⁴ (ספר כתוב-שם לראב"ד לשם, הוצ' חסידא, עמ' 32).

מגילה ב' ע"א (שיטת ריב"ב לרי"ף, מגילה, רפ"א למשנה = חדושי רמב"ן ליבמות י"ד ע"א, ד"ה אמר אביי).

⁸⁴הנ"ל

חגיגה ז ע"א (ס' המאור לשם).

יבמות פ ע"ב⁸⁴ (חיבור התשובה לר"מ המאירי, גיו יורק תש"י, סע"מ 613); צ"ב ע"א (חדושי רמב"ן, שם, ד"ה דאלו); קט"ו ע"א (תוס' תד מקמאי שם, גדפס בש"ס ווילנא)⁸⁵.

כתובות ל' ע"ב (שטה מקובצת, שם, ד"ה ובשיטה); מ"ג ע"ב (הנ"ל, שם)⁸⁵; פ"ה ע"ב (הנ"ל, שם, עפ"י ת' רבנו יונה; רא"ש, פסקים, שם, פ"ט, סי' ח ועיין שם, בסוף הסימן ב.⁸⁶

גיטין ה' ע"א (חדושי רמב"ן, שם, ד"ה לרבא); ט"ו ע"ב (ס' המאור, שם).

קידושין [י"א ע"א (תוספות שם, ד"ה עד)⁸⁶]; ג' ע"ב (חדושי קדושין לאחד. ד"ה. מהקדמונים לא נודע שמו, קושטאנדינה, תקו"ה, שם⁸⁷).

[נדרים כ' ע"ב⁸⁸ — בפירוש מסכת כלה רבתי לר' אברהם בר גתן הירחי מובא פירוש אחד בשם "רבינו משה ז"ל"⁸⁹, שנמצא בלשונו בספר בעלי-הגפש לראב"ד, שער הקדושה⁹⁰, בעוד שהרמב"ם בהלכות דעות, פ"ה ה"ד, גותן פירוש אחר למאמר הנדון. ברור, אפוא, שאין כאן ברבינו משה הכוונה לרמב"ם. ר' ברוך טולידאנו, שהוציא לאור פירוש זה, חשב ע"כ⁹¹, שצריך לתקן בפיכ"ר במקום רבינו משה — רבינו אברהם והוא הראב"ד במקום הנ"ל. אולם ייתכן, שאין צורך בתיקונים וברבינו משה שבפיכ"ר — המכוון

84 אולם ייתכן, שזוהי הבאה מפירושו לבבא מציעא.

84א אולם ייתכן, שזוהי הבאה מפירושו למועד קטן.

85 והוא ספר ההשלמה לר' משולם בר' משה מברש. עיין ר"י לובצקי, בדקי בת"ם, עמ' III.

85א עפ"י רשב"א, רא"ה וריטב"א (בחי' תרא"ה לפנינו בסתם והשווה רמב"ן; בריטב"א שלפנינו בשם ה"ר משה סתם); וברא"ש, פסקים, שם, פ"ד, סי' ג: "ה"ר משה בר' יהודה ז"ל מנרבונא", ועפ"י הנ"ל יש לתקן: "בר' יוסף".

85ב והשווה מה שהעירותי להלן, עמ' 282 והערה 73 ואכמ"ל.

86 בתוספות שם מובא פירוש בשם "הר"ר משה מנר"בונה" ונזכר שם עוד פעם כ"הר"ר משה". ישנם ארבעה חכמים בשם זה מנרבונה, שלהם יכול להיות המכוון: (1) ר' משה בר' יעקב, ראש ישיבת גרבונה, (2) ר' משה הדרשן, (3) ר' משה בר' טודרוס, הענו, נשיא גרבונה, (4) ר' משה בר' יוסף. גראים הדברים, שכאן המכוון לרמב"י. ויש להעיר, שבספר ערוגת הכשם לר' אברהם בר' עזריאל, חלק א, ירושלם תרצ"ט, סע"מ 26, מובא פירוש "מפי ר' משה מעיר נרבו (= נרבונא), המובא ברש"י למשלי, כו"י, בשם ר' משה הדרשן, עיין כתבי אברהם עפשטיין, כרך א, ירושלים תש"י, עמ' רל, סימן 38. ולענין השימוש בלשון "מפי" עיין, לפי שעה, להלן, עמ' 57 והערה 30 ואכמ"ל.

87 ע' למעלה, הע' 67.

88 ייתכן, שהבאה זו מקורה בפירוש של רמב"י למסכת כלה רבתי, פרק א.

89 פירוש מס' כלה רבתי, טבריא תרס"ו, עמ' לא—לב.

90 דפוס פראג תקע"ו, כד ע"א.

91 פ"י כלה רבתי, שם עמ' לב, הע' טו.

הוא לר' משה בר' יוסף, רבו של הראב"ד, שפירושו מובא כלשוננו, אולי בלי הזכרת שמו, על ידי תלמידו המובהק הראב"ד, תופעה שדוגמתה מצאנו גם אצל חברו של הראב"ד, אף הוא תלמיד מובהק לרמב"י, הרז"ה, כפי שיבואר להלן, בסוף המאמר].
סוטה ל"א ע"ב (ס' המאור, שם).

בבא מציעא ו' ע"ב⁹² (ס' המאור, שם) ⁹³; ל"ד ע"ב (חדושי רמב"ן שם, ד"ה אמר רב הונא); ל"ז ע"ב (פרוש לב"מ המיוחס לריטב"א⁹⁴, שם, דפוס מונקאטש, תרס"ח, מ ע"ב).

בבא בתרא נ"ו ע"ב⁹⁵ (כתוב-שם, שם, הוצ' הנ"ל, עמ' 47).
סנהדרין ס"ט ע"א (רבינו יונה, שם).

שבועות מ"ח ע"א (ס' המאור, שם⁹⁶ = כתוב-שם, שם, הוצ' הנ"ל, עמ' 10—11);
[יש לציין, ששמו של ר' משה בר' יוסף הוזכר בכתב-יד אחד שבפאריש⁹⁷, ונראה, שנמצאת שם הבאה או היות מפירושו למס' שבועות⁹⁸; ברם, קשה לקבוע אם הדברים המובאים בכתב-יד זה בשמו של רמב"י הם מקור חדש, או אינם אלא הבאה מתוך ספר המאור לרז"ה, המובא אף הוא בכתב-יד זה⁹⁹].

עבודה זרה נ"ט ע"א — ס' ע"א (הראב"ד בכמה מפסקיו, שהובאו בס' תמים דעים, סי' קו¹⁰⁰, קי"י¹⁰¹, קי"א¹⁰², וכן בכללי קנקנים, ספר ההשלמה לע"ן, הוצ' ר"י לובצקי, פיטרקוב תר"ע, כ"ט ע"ד¹⁰³, וכן ע"י בעל הכללים עצמו, שם, לג' רע"א)¹⁰⁴.

92 ועי' להלן, ברשימה "מפרושי של רמב"י שנחשבו לתשובותיו", והע' 122.

93 ועיין בספר התרומות לר"ש הסרדי, שער מט, ח"ד, אות ו, שמביא בשמו של הראב"ד, שהלה מכחיש את דברי הרז"ה שכך היה "דן הרב רבינו משה ז"ל". ויש להעיר, שבכתוב-שם לשם, הוצ' רמ"ו חסידא, עמ' 26, חסר הקטע האחרון הנמצא בספר התרומות.

94 עיין למעלה, הע' 68.

95 ייתכן, שהבאה זו שייכת לבבא קמא.

96 במאור, שם, כתוב: ר' משה בר' יוסי; אולם במלחמת ה' לרמב"ן, שם, הובא לנכון על פי המאור: ר' משה בר' יוסף.

97 עיין REJ, כרך 63, עמ' 105, סי' 151.

98 עיין שם, סי' 149.

99 שם, סי' 151.

100 משמו של הראב"ד, כנראה על סמך א' המקורות הבאים להלן מתמים דעים ומספר ההשלמה.

101 כל אחד מן המקומות הללו — חוץ מתמים דעים, סי' קו — הוא מקור בפני עצמו.

102 תשובה זו מובאת בשינויים גם בספר בעלי אסופות ומשם בשלטי גבורים לרייף ע"ז, פ"ה, סי' אלף ש"ב, אות א. שם נאמר גם, שהסכמה זו הסכים ראב"ד עם "החכם ר' נתן". ועוד ידובר בתשובה זו במ"א.

103 אף תשובה זו — תשובתו הידועה של הראב"ד לחכמי בדרש — נדפסה בתמים דעים, סי' קיג, אלא שבס' ת"ד חסר סופה של התשובה, כפי שהעיר כבר הרב לובצקי, שם, הע' לה. ויש להעיר, שבהשלמה, שם, הובאו דברי רמב"י שלא כהוגן: "והרב ר' משה ב"ר יוסף ז"ל מפרש דאסור ושרי בהנאה קאמר" ויש לתקנם, כפי שהעיר כבר פרופ' ח' אלבק בהערותיו לס' האשכול, ח"ב, עמ' 70, הע' ו, עפ"י תמים דעים, סי' קו, קי וקיא — בשתי' ת' בהנאה. ויש להוסיף, שגם בכללים שבס' ההשלמה גופו, שם, לג' רע"א, מובאת דעתו של רמב"י לנכון כמו בת"ד.

104 ועי' להלן, ברשימה "מפרושי של רמב"י שנחשבו לתשובותיו", אות ב, והע' 123.

חולין ל' ע"א (ס' המאור, שם, ד"ה לשמו = חדושי הרמב"ן, שם, ד"ה ה"ג רש"י).
 ס"א ע"א (ס' המאור, שם = ס' העטור, ח"ב, דפ' לבוב, י"ח ע"ד — י"ט ע"א = חדושי
 רמב"ן לחולין, בסוגיית נשר, ד' ירושלים, ע"ה ע"ד) ¹⁰⁵.

[בהלכות שחיטה, שחיבר הרז"ה, מובא שלוש פעמים השם: "רמב"ן" ¹⁰⁶. בנימין
 אקסלמן, שכתב מבוא לחיבור זה, שנמצא בספרית הסמינר ע"ש שכטר בניו-יורק ¹⁰⁷,
 מתלבט בשאלה מי הוא רמב"ן זה ¹⁰⁸. נראים הדברים, שהוא מביא בשם פרופ' א' מארכס,
 שהמכוון הוא לר' משה בר' יוסף והטעות היא של המעתיק, שהחליף יו"ד בנו"ן — רמב"ן
 במקום רמב"י ¹⁰⁹. גם הרב ר' יעקב משה טולידאנו משער, שאולי המכוון כאן לרמב"י ¹¹⁰.
 אם השערה זו נכונה, הרי נתוספו לנו עוד שלוש הבאות מתורתו של רמב"י. אולם ייתכן
 מאד, שאין לתקן את הגירסא ובנוסח "רמב"ן" המכוון אולי לר' משולם בר' נתן, בן-
 מחלוקתו של רבנו תם ¹¹¹].

1234567 תח"ח

מתשובותיו של רמב"י

(א) מאור לשבועות, מ"ח ע"ב = כתוב-שם, שם, הוצ' חסידא, עמ' 11 = ס' התרומות
 שער י"ד, ח"ד, אות ב' ¹¹².

(ב) השלמה לע"ז, הוצ' ר"י לובצקי, ה' ע"ג.

(ג) יחד עם שאר חכמי נרבונה: ארחות חיים, ח"א, ה' קריאת ספר תורה, סי' ה' =
 כל בו סי' כ' = תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ח"א, סי' ט"ז ¹¹³, ד' ליפסיא, ד' ע"ב-ג'.

105 אמנם מדברי הרמב"ן, שם, נראה, לכאורה, שדברי רמב"י אלה לקוחים מתוך תשובותיו, שכן
 כתב הרמב"ן שם: "... דרך הר"ם בר' יוסף ז"ל שכתב בתשובותיו וגם הוא בתוס' בס' המאור".
 אולם כל המעיין במקורו של הרמב"ן, שהוא עצמו מציין אותו, בספר המאור, ומשווה את
 דברי הרמב"ן והרז"ה יראה, שיש כאן ט"ס בחדושי רמב"ן, שכן בס' המאור כתוב: "והדרך
 השנית על דעת כת ה"ר משה בר' יוסף ז"ל ושיבתו". והמלים "כת..." ושיבתו" נשתבשו
 למלים "כתב בתשובותיו".

106 יצא לאור על ידי ו' בידנוביץ בס' חוט המשולש השני, ניו-יורק חש"ד.

107 נר מערבי, מאסף לתורה ולחכמת ישראל, יוצא על-ידי בני ישיבת ר' יצחק אלחנן, כרך ראשון,
 ניו-יורק תרפ"ד, בחלק האנגלי, עמ' 15—31.

108 שם, עמ' 23. השערות של אקסלמן, שם, אינה נראית.

109 שם, הע' 7.

110 שריד ופליט, קובץ ראשון, עמ' 64, הע' 10. האפשרות השניה, שהרב טולידאנו מעלה, שהמכוון
 לריב"ן, רחוקה.

111 בידנוביץ תיקן, שם, רמב"ם ח' רמב"ן. אולם הרז"ה, כנ"ל, הע' דד, אינו מביא את הרמב"ם
 וגם הרב טולידאנו במקום הנ"ל, הע' 110, דוחה אפשרות זו.

112 ונזכרה גם שם, שער יד, סוף ח"ב, אות ט.

113 יעי' גרוס, MGWJ, 17, עמ' 251, הע' 46; רצ"ב אויערבך, מבוא לספר האשכול, האלברשטאט
 תרכ"ח, עמ' VIII, סה"ע 4; ר"ש אלבק, מבוא לס' האשכול, ירושלים תרצ"ה, עמ' ט. ויש
 להעיר, שבשני כתבי-יד, הנמצאים בספרית בית-המדרש ע"ש מונטיפיורי, המצויינים ברשימת
 כ"י הללו של הירשפלד, סי' 108 וסי' 136, מובאת תשובה של חכמי נרבונה אלה, ויש לשער,

(ד) שבלי הלקט, ח"ב, סי' י"ח, הוצ' חסידא, עמ' 37.

(ה) שם 114.

תשובות שנתייחסו לרמב"ם ואינן שלו

(א) במפתח של תמים דעים נתייחס לו, כנראה, סי' ז' של ספר זה, אולם כבר עמד הרב ר' צבי בנימין אויערבך על כך, שחלה כאן טעות 115.
(ב) רצ"ב אויערבך 116, ר"ח מיכל 116א, וכן גרוס 117 ייחסו לר' משה בר' יוסף את התשובה שבתמים דעים, סי' ע"ח. אולם שם רשום רק קיצורו של שם, רמב"י, וראשי תיבות אלו אפשר, שפתרונם הוא ר' משה בר' יהודה 118, ואמנם י"א בן יעקב מייחס את התשובה לחכם זה, ר"מ בר' יהודה 119. ברם, נראה, שתשובה זו אינה לא לר' משה בר' יוסף ולא לר' משה בר' יהודה, אלא היא מתשובותיו של הרמב"ם לר' יונתן הכהן מלונגיל 120.

(ג) גרוס ייחס משום מה לרמב"ם את הדברים שבתמים דעים, סי' קל"ז 121.

מפירושו של רמב"ם שראו כתשובותיו

(א) גרוס חשב, שההבאה בס' המאור לבבא מציעא, ו ע"ב, היא מתוך תשובות רמב"ם 122. אולם נראים הדברים, שאם אין כאן קטע מפירושו, הרי הכוונה לפסק-דין, שהוציא רמב"ם בנרבונה.

שהתשובה, הנמצאת שם, היא אותה התשובה שלפנינו. והנה, במקום השם "מאיר בר' יעקב" נמצא בכ"י סי' 108 : "מאיר בר אפרים" (הירשפלד, עמ' 24) ובכ"י סי' 136 : "מאיר בר' יוסף" (שם, עמ' 93).

114 שני סימנים אלה הם רק תשובה בע"פ. ועפ"י יש לתקן בשו"ת רדב"ז, סי' שג.

115 מבוא לס' האשכול, עמ' VIII, הע' 4.

116 שם.

116א אור החיים, סי' 1035, עמ' 472.

MGWJ 117, 17, עמ' 287, הע' 109. אמנם בספרו גליא יודאיקה חזר בו גרוס מטעם סדרי הומנים, הואיל ולדעתו לא ראה ר"י הכהן מלונגיל את ר"מ בר' יוסף (עמ' 413, סי' 11). אולם אין הטעם הזה מתקבל על הלב, ועי' מש"כ למעלה והע' 47.

118 בראשי תיבות אלה "רמב"ם" טעו חכמים שונים. כך, למשל, נרשם במפתח של ספר תמים דעים, שסי' ז הוא "מפסק הרב רמב"ם ז"ל רבו של הראב"ד". ומכיון שבפנים הספר, בכתובת הסימן, רשום השם במלואו "ר' משה בר יהודה", חשבו על סמך רשימת המפתח את ר"מ בר' יהודה לרבו של ראב"ד (עי' קורא הדורות, יא ע"א ; הגהות והערות לשה"ג פא ע"ד ופב ע"א, בהערה ; רצ"ה חן-טוב, כפתור ופרח, סוף עמ' XXXIII ; ב"ג, המגיד, שנה ו, עמ' 334 ; חיים ברודי, ס' ההשלמה לברכות, עמ' VIII), וכבר העירו על הטעות הרב אויערבך, מבוא לס' האשכול, עמ' VIII, הע' 4 ; רח"ם, אור החיים, עמ' 24 ; ור"י לובצקי, מבוא לס' ההשלמה לגזיקין, ח"א, עמ' IV, הע' א ; וכן בדקי בתי"ם, עמ' IX. ועי' גם למעלה, הע' 85א.

119 הגהות והערות לשה"ג פא ע"ד (אולי על סמך השוואה עם תמים דעים, סי' ז).

120 עיין שו"ת הרמב"ם, הוצ' א' ח' פריימן, סי' סה.

121 MGWJ 17, עמ' 287, הע' 109.

122 שם ; הוא הכיר את ההבאה רק מספר התרומות, ועיין למעלה והע' 93.

(ב) כמו־כן חשב גרוס משום מה את הדברים שבתמים דעים, סי' קי"א, כלקוחים מתשובותיו של רמב"י¹²³.

מהנהגותיו של רמב"י

(א) ספר המנהגות לר' אשר מלוגיל, ספרן של ראשונים, ירושלם תרצ"ה, עמ' 161.
(ב) שם, עמ' 172.

כן יש לציין את נוסח הגט, שעליו חתום רמב"י יחד עם ר' אליעזר בר' זכריה, שהובא על ידי ר' יעקב בר משה מבניולש בספרו הנמצא בכתב יד¹²⁴ וזה מקרוב נדפס בתוך בית הבחירה לגיטין לר"מ המאירי, המביאו אף הוא¹²⁵.

לענין התוספת

פירושים שנשתקעו

כבר הוזכר למעלה, שרו"ה מכנה את ר' משה בר' יוסף בשם "רבותינו". דבר זה יש ללמוד מהשוואת דברי רו"ה בשם "רבותינו", שבאו בספרו של הראב"ד, כתוב־שם, בשם רמב"י¹²⁶. מכאן אפשר לשער, שכל מקום, שהרו"ה מוכיר את דברי "רבותינו". כוונתו לרבו המובהק, ר' משה בר' יוסף. אם השערה זו נכונה, הרי ניתוספו הבאות חדשות מפירוש רמב"י, ואלה הם:

כתובות — מאור לכתובות, ד' ווילנה, ו' ע"ב.

בבא בתרא — מאור לבבא בתרא, כנ"ל, כ' ע"ב; ל' ע"א; ע"ד ע"ב.

סנהדרין — מאור לסנהדרין, כנ"ל, י' ע"ב.

שבועות — מאור לשבועות, כנ"ל, ח' ע"א; י"א רע"א; שם סע"א.

עבודה זרה — מאור לע"ז, כ"ד ע"ב; ל"א ע"ב.

וודאי, שהרבה מפירושי של רמב"י נשתקעו בספרו של הרו"ה, המאור, גם בלי הוכרת שמו. בספרו זה רגיל הרו"ה להשתמש בפירושיהם של ראשוני צרפת ופרובנס, ה"ה "חכמי צרפת"¹²⁷ ו"חכמי גרבונוא ז"ל הגדולים"¹²⁸ ובמיוחד של רש"י, רשב"ם, רבנו תם ורמב"י¹²⁹. אולם לא תמיד הוא מציין גם את המקורות, שמהם שאב את הפירושים. לעתים

123 MGWJ, שם; ועי' למעלה המקבילים לסי' זה פרושי רמב"י, עבודה זרה.

124 עי' IX, REJ, עמ' 56. ועיין עכשיו למעלה, סה"ע 53.

125 הוצ' ק' שליוינגר, ירושלים תש"ג, עמ' 334, ועכשיו, במהדורה ב', תל־אביב תשט"ו, עמ' 354 וכן הובא גט זה בתשובות חכמי פרוינציא, ירושלים תשכ"ז, סע"מ 233 — רע"מ 234 ונידון על די הרא"ש בתשובותיו, כלל מו, אות א, דפוס ווילנא תרמ"א, דף מד, סוף טור ד, עיין שם ואכמ"ל. נוסח זה של הגט נדפס עוד קודם להדפסתו של ספר בית הבחירה, מתוך הכ"י, ע"י רב"מ לוין כנספח לאוצר הגאונים לגיטין (כרך י, פר"ח, עמ' 63).

126 השוה ס' המאור לבבא בתרא, גו ע"ב, עם כתוב־שם לשם, הוצ' חסידא, עמ' 47.

127 ס' המאור לראש השנה, כ' ע"א, ד"ה כי אתא; וכן בסוף מס' ר"ה, סד"ה ואני אומר; לסוכה ט ע"א; ועוד. ועי' גם לתלן הע' 128.

128 עי' ס' המאור, מח ע"א; ולעתים חכמי צרפת וגרבונוא כאחד, כגון במאור לפסחים, ל ע"א; "חכמי צרפת וחכמי גרבונוא עמודי עולם"; ועוד כיו"ב.

129 הבאות אלו מרובות ביותר.

מביא אפילו מדברי רבותינו הנ"ל המפורסמים ביותר בלא להזכיר שמם, וכבר תמהו על כך פה ושם רבותינו מפרשי התלמוד, שבאו אחר הרז"ה.

הרשב"א בחדושו לראש השנה ¹³⁰ מתפלא: "והרב בעל המאור ז"ל פי' כר"ש ממש". הרמב"ן קובל: "...הרב ר' יעקב ז"ל כך פי' בספר הישר... אבל בעה"מ ז"ל קלקל דבריו" ¹³¹. ועוד הראב"ד רגיל להאשים אותו, שפירושו הם פירושי הצרפתי ¹³² או פירושי הצרפתי האחרון ¹³³.

אולם עדיין לא עמדו על השיטתיות שבדבר ועל דרכו של הרז"ה בשימוש בפירושי אחרים. על כללים אלה ידובר, בסיוע שמים, במאמרי על הרז"ה.

במיוחד מרבה הרז"ה להשתמש בפירושי רמב"י רבו בלי הזכרת שמו. כבר הראב"ד מאשים אותו במקום אחד במפורש: "מתקשט הוא בשל אחרים ובחיי ראשי טענת הר"ר משה בר' יוסף היא" ¹³⁴. ואין זה המקום היחיד, שהרז"ה קלט את פירושו של רמב"י מבלי שיזכירו. דבר זה מתברר מתוך השוואת הפירושים, שהובאו בשמו של רמב"י בראשונים עם פירושי הרז"ה בו במקום ¹³⁵.

מכאן, שעיקרו של ס' המאור מבוסס על יסודות פירושו של רבו המובהק של הרז"ה — רמב"י.

באופן זה אפשר אולי גם להסביר את דברי הרמב"ן, שבהשגותיו על הרז"ה הוא מביא כנמוק: "וכך פי' רבי' הר"ם בר' יוסף ז"ל" ¹³⁶. רק על הרז"ה, שתמך יתדותיו בפירושי הרמב"י, אפשר להשיג בנימוק זה.

יש לשער, שגם בפירושי הראב"ד נשתקעו פה ושם מפירושי רמב"י, — רבו המובהק. ואם נכונה ההשערה, שהובעה למעלה, שב"רבינו משה", הנזכר ע"י ראב"ן הירחי, המכוון הוא לרמב"י, הרי יש בה משום ראייה לכך, הואיל וקטע זה מובא בספרו של הראב"ד, כאמור ¹³⁷.

130 ו ע"ב, ד"ה הניחא.

131 ס' מלחמת ה' לבבא מציעא, ראש פרק א.

132 עיין, למשל, בכתוב"שם לעירובין, הוצ' חסידא, עמ' 10: "כל מה שכתב בזה עד הסוף מן הצרפתי הוא"; וכיו"ב הרבה.

133 לדוגמא בס' כתוב"שם, בחלק מן ההשגות של הראב"ד, שנדפס ברי"ף, פסחים, ד' ווילנה, יט, רע"א, לדף עו ע"ב: "זוה הדקדוק אינו שלו כי אם מן הצרפתי האחרון"; ועוד כיו"ב.

134 ס' כתוב"שם לביצה, הוצ' חסידא, עמ' 32.

135 השוה, למשל, פי' רמב"י המובא ע"י ת' רבנו יונה לרי"ף ברכות, פ"ד, סי' צה, עם פי' הרז"ה, שם; פי' רמב"י המובא בס' המנהגות, ספרן של ראשונים, עמ' 58, עם פי' הרז"ה בס' המאור לברכות, לט ע"ב; פי' רמב"י המובא בחדושי רמב"ן לשבת, נח ע"ב, ד"ה מתיב רבא עם ס' המאור, שבת, שם, ד"ה מותיב; וכן הפי' המובא ברמב"ן, שם, ע ע"ב, ד"ה אא"ב, עם ס' המאור לשבת, שם, ד"ה בעא. דוגמאות אלו מראות, שרז"ה משתמש, לעתים, רק בחלק מפירושו של רמב"י לאותו עניין, ומקצרו. ואולם יש שהוא גם חולק על רמב"י, כנ"ל, והע' 26—27; ועל דרכי שימושו של רז"ה ברמב"י אכמ"ל.

136 ס' מלחמת ה' לשבת, סא ע"א, רי"ף, פ"ו, סי' שסו (דפוס ווילנא, דף כז ע"ב).

137 עיין למעלה, ברשימת פירושי רמב"י, נדרים.

טיב הפירוש

קשה ליתן תיאור מלא מפירושו של רמב"י, הואיל וההבאות, הנמצאות ממנו, הן קטועות ולרוב מובאת רק דעתו שלא בלשונו הוא. אולם על פי הקטעים השלמים המעטים, ששרדו בתוך ספר המאור ובחידושי הרמב"ן "ככתבם וכלשונם" ועל סמך הפסקים והפירושים המקוטעים שבספרי הראשונים אפשר לומר, שזה היה פירוש על דרך פירושיהם של חכמי אשכנז וצרפת הקדמונים מתוך מגמה פסקנית. בייחוד אפשר לעמוד על דרך פירושו מתוך אותו הקטע, המובא בס' המאור למס' סוטה¹³⁸, המכיל פירוש שלם לסוגיא שלמה. כל המשווה פירוש זה עם פירוש רש"י שם, יוכח, שפירושו של רמב"י נבדל מפירוש"י בשני דברים:

(א) במגמה הפסקנית. הוא מעמיד בראש הסוגיא את פסק ההלכה, העולה מתוך הסוגיא, מתוך רצון להבהיר קודם כל את הדין;

(ב) באריכותו המרובה בפירוש הפרטים ואפילו בחזרות.

פרושו של רמב"י מבוססים אף הם כפירוש רש"י על יסודותיהם של פירושי מגנצה. הרי הוא היה תלמיד תלמידו של ר' יהודה בר' משה הדרשן, ראש ישיבת גרבונה, שקיבל תורה מרגמ"ה¹³⁹. ואופיי הדבר, שהתירוצ המפולפל ביותר, שניתן ע"י רמב"י ליישוב סתירה שבין סוגיית הגמרא שבמס' ביצה לבין זו שבמס' בבא מציעא, שנתלבטו בה ראשונים, נאמר גם ע"י ר' יהודה הכהן, תלמידו של רגמ"ה, באחת מתשובותיו¹⁴⁰. פירושי רמב"י מכוונים נגד הרי"ף וההולכים בעקבותיו. אמנם פירושי רמב"י ופסקיו הגיעו לידינו, כאמור, רק למקוטעים ומכלי שני, אבל כל המשווה גם קטעים אלה עם ספרו של הרי"ף ועם ספרי ההלכה של ר' יהודה הברצלוני ור' אברהם בר' יצחק אב"ד גרבונא, הראשון למחברי פרובנס¹⁴¹, עומד על הניגוד הזה לספריהם בתורתו של רמב"י¹⁴². ספר המאור, כפי שביררנו, מבוסס בעיקרו על פירושי רמב"י, ולא עוד אלא הרבה מפירושו שלו אינם אלא פירושי רמב"י עצמו. והן ספר המאור בא לערער על פסקיו של הרי"ף¹⁴³.

ואם ב"רבותינו" שבספר המאור המכוון הוא לרמב"י, כאמור למעלה, הרי יש כאן אישור

138 לא ע"ב.

139 רבו של רמב"י, ר' יצחק בן מרון לוי, היה תלמיד ר' יהודה זה, שלמד תורה מרגמ"ה, כפי שמבואר בהוספה לס' הקבלה לר"א אבן דאוד, סדר החכמים, ח"א, עמ' 83—84.

140 השווה כתוב"שם לביצה, הוצ' חסידא, עמ' 32 עם שטה מקובצת לבבא מציעא, דף י ע"א. 141 עיין, לפי שעה, דברי ר"מ המאירי בפתיחתו לאבות, גייבואר, סה"ת, ח"ב, עמ' 227.

142 עי', לדוגמא, ההשלמה לעבודה זרה, הוצ' לובצקי, כט ע"ד, והשווה דברי הראב"י בס' האשכול, הוצ' אלבק, ח"ב, עמ' 70; שבלי הלקט, ח"ב, סי' יח, הוצ' חסידא, עמ' 37, והשווה גם ס' האשכול, שם, עמ' 122—123; ועוד. ובנוגע לרי"ף אין צורך כאן בדוגמאות.

143 עי' סגנונו של ר"מ המאירי בפתיחה לאבות, סה"ת, ח"ב, עמ' 227. ועכשיו למעלה, עמ' 25 והערה 185א.

נוסף להתנגדותו המכוונת של הרמב"ם בפירושו לרי"ף, שהרי הרו"ה מעמיד תמיד את "רבתינו" מול הרי"ף.

מכאן אפשר להבין את הדגשת ר' אשר מלוגיל בספר המנהגות: "והרב ר' יצחק (ז"א הרי"ף) והרב ר' משה נרבוני בר' יוסף שוין בדבר זה"¹⁴⁴. מחברו של ספר המנהגות, שעדיין ידע על הניגוד הגדול שבין רמב"י לרי"ף, מצא לנכון להדגיש את ההתאמה בין דעתו של רמב"י לבין זו של הרי"ף ה"שוין בדבר זה" כעובדא מתמיהה ונדירה. מכל האמור אנו למדים, שהניגוד, המופיע בפירושי רמב"י לפסקי הרי"ף, לא היה ניגוד מקרי, אלא שזהו קו אופיי בתורתו של רמב"י, הנעוץ בשיטתו בהלכה. ניגוד זה מקורו בעובדא, שנתבארה במקום אחר¹⁴⁵, שבתקופתו של רמב"י נתפשטו בפרובנס — בעזרת ר"י ברצלוני וראב"י ובאמצעות ספריהם — הלכותיו של הרי"ף ונהיו לספר היסודי של ספרות ההלכה בארץ זו. הספרים הללו דחו בהשפעתם קבלות ופירושים, שהיו מקובלים בפרובנס מדור-דור. ומכיון שחכמי נרבונה הראשונים לא העלו את פירושיהם על הכתב, ראה רמב"י, ראש ישיבה בנרבונה — העיר הקדומה לתורה, צורך לחבר ספר, שיכלול את פירושי פרובנס לתלמוד, כדי לשמור עליהם בשביל הדורות הבאים¹⁴⁶. ומכאן מוסברים גם שני ההבדלים הנ"ל, שבהם נבדל פירוש רמב"י מפירושי מגנצה, מגמתו הפסקנית ואריכותו הפרשנית.

אולם אריכות זו היתה, כנראה, גרם לשכחת פירושו של רמב"י, שהרי קל היה יותר להשתמש בפירושו של רש"י, המבוסס על אותם יסודות הפרשנות ומצטיין לעומתו בקיצור רב. גורם אחר היתה אולי דווקא מגמתו הפסקנית, הואיל והלכות הרי"ף נתקבלו יותר ויותר, והרו"ה, שספרו המאור היה מבוסס על פירושו של רמב"י, עורר התנגדות עצומה¹⁴⁷. אולם סיבת הסיבות יש למצוא בטלטולי הגלות והגזירות, שבאו, בעקבותיה, על ישראל, שהשכיחו הרבה מתורת רבותינו הראשונים בכלל ושל רמב"י בפרט. רק ראשוני פרובנס, ואותם החכמים מארצות אחרות, ששימשו אותם והושפעו מתורתם, השאירו רושם לגדלותו של רמב"י, וחבל על דאבדיון.

144 ספרן של ראשונים, עמ' 158; הדגשה זו חוזרת בס' ארחות חיים ובס' כלי-בו, כנ"ל, הע' 79. 145 במבוא לתולדות הספרות הרבנית בפרובנס (כ"י).

146 דבר זה יכול אולי גם להסביר את ההנחה, שרמב"י פירש שלשה סדרים בלבד, (כנ"ל, הע' 53א). חכמי נרבונה היו רגילים לעסוק בסדר קדשים כמו בשאר הסדרים (עיין מכתבו של ר' יוסף הלוי אבן מיגאש לחכמי נרבונה, שנתחבר בשבילו ע"י ריה"ל, דיואן יהודה הלוי, הוצ' ברודי, א, עמ' 217—218, מכתב ד), אולם הואיל ורמב"י התכוין בפירושו להשיג על הרי"ף ור"י ברצלוני, שעסקו בספריהם בשלשה סדרים בלבד, לכן לא חיבר אף הוא את פירושו לסדר קדשים. ועיין מש"כ להלן, עמ' 194 על פירושי הראב"י.

147 כבר בני דורו, ראב"ד בספר כתוב-שם ותלמידו-חברו של הראב"ד, ר' מאיר בר' יצחק מטראנקאטליש, בספר העזר, יצאו להגן על חיבורו של הרי"ף בסני השגות הרו"ה. שני הספרים הללו השפיעו על ספר מלחמת ה' לרמב"ן, תלמיד תלמידם. — רבו של הרמב"ן היה בנו של ר' מאיר בר' יצחק, ר' נתן, כנ"ל, הע' 70; ואכמ"ל. ועל סיבת השפעתו של הרי"ף בפרובנס — במקום הנ"ל, הע' 145.